

Ибрагимов К.И.

**С. ОРОЗБАКОВДУН «МАНАС» ЭПОСУН АЙТЫМЫНДА ДҮЙНӨЛҮК
ЭПОСТОРДУН БАЙЫРКЫ БАШАТТАРЫ**

Ибрагимов К.И.

**ДРЕВНИЕ ОСНОВЫ МИРОВЫХ ЭПОСОВ В ВАРИАНТЕ ЭПОСА «МАНАС»
С. ОРОЗБАКОВА**

K.I. Ibragimov

**THE ANCIENT FOUNDATIONS OF WORLD EPICS IN THE VERSION
OF «MANAS» S. OROZBAKOVA**

УДК: 890.77/96

Манас эпосунун байыркы башаты элдик оозеки чыгармада жазма эстеликтер жана С. Орозбаковдун айтуусу менен тарыхый инсандын рух дөөлөтүнүн байланышы каралды.

Негизги сөздөр: чыгармачылык, эстелик, жазуу, булак, байыркы.

Эпос Манас является древним истоком народного творчества и письменным памятником. В нем отражен баатыр Манас и связь с историческим духовным познанием С.Орозбакова.

Ключевые слова: творчество, памятник, письменность, источник, древность.

Epoch Manas is an ancient work of national inventions with writted monuments. There are about connection of hero Manas with the hystorical world of soul.

Key words: creativity, monument, script, source, antiquity.

Кыргыздардын көркөм сөз өнөрү кылымдардын түпкүрүнө – б.э.ч. мезгилге барып такалат. Элибиздин оозеки чыгармачылыгын үнүлүп изилдөө мына ушундай корутундуга алып келет. Бул макалада ушул көз караштан «Манас» эпосунун башкы каарманынын түптөнүшү же жаралышы жөнүндө сөз козгоп, бул образдын татаал түзүлүшүндө элибиздин эң байыркы дүйнө түшүнүгүн, көз карашын, ишенимин чагылткан элементтердин орун алгандыгын, бул образ элибиздин социалдык турмушунун, коомдук аң-сезиминин жана эстетикалык табитинин өсүп-өнүгүшү менен өзгөрүп, жаңыланып отурганын, б.а. узакка созулган эволюциялык жолду басып өткөнүн көрсөтүүгө аракет жасалат. Кайталып айтып коё турган сөз – образдын калыптанып калган үлгүсү же кийинки стадиясы эмес, эң байыркы башаты, «Эң алгачкы доорлору» б. а. түйүлдүк стадиясы гана каралат.

Кыргыз элинин улуу эпосу «Манастын» пайда болуу мезгили жөнүндө айтышкан окумуштуулардын көпчүлүгү анын уламыштык жана баатырдык жомоктор менен байланышы бар экендигин көрсөтүшөт. Манастын өзү менен Жолойдун образын эпостун эң байыркы катмарына тиешелүү кылуу менен В.В.Радлов аларды тарыхый инсан эмес, кыргыздардын тарыхый эскерүүлөрүнө караганда да бир топ байыркы уламыштар деп эсептеген: «Элдин эсинде калган тарыхый окуялар

байыркы уламыштар менен жомокторго кошулуп, кыялдануунун күчү менен кайрадан түзүлгөн». («Образы народной литературы северных тюркских племен», ч. V, – СПб., 1885, с. 11–12.). В. Жирмунский «Манастын» нукура баатырдык эпос экенин белгилөө менен бирге анын түзүлүшүнүн татаалдыгын айтып, андагы бери эле болгондо үч негизги катмарды айырмалайт. Окумуштуунун ою боюнча, ал үчөөнүн ичинен эң байыркысы жомоктук-уламыш көбүрөөк мүнөздүү болгон баатырдык жомоктордун байыркы тибине барып кошулат. Бул катмарга изилдөөчү баарынан мурда Манастын (анын алгачкы башаттарын), Жолой менен Сайкалдын, Төштүктүн, Оронгунун, Кожожаштын ж. б. бир нече топтордун образдарын кошот. (Введение в изучение эпоса «Манас». Китепте: «Киргизский героический эпос «Манас»», – М.: Изд-во АН СССР, 1961, 166-б.).

М. Ауэзов эпостун негизги өзөгүнүн түзүлүп, калыптанышын белгилүү бир тарыхый мезгил жана окуялар менен эбегейсиз чон уйгур мамлекетин 840-жылы кыргыздардын талкаланышы менен байланыштырган, ошондой эле эпопеянын башкы каарманын жашап өткөн чыныгы тарыхый карман – кыргыздардын жогорку аскер башчысы же ажосу менен окшоштурган да, Манастын ысмы шамандык пантеондогу кудайдын аталышын билдириши мүмкүн же анын ысмы ошол кезде Орто Азияда кеңири тараган манихейчилик менен байланыштуу болушу ыктымал деп эсептеген (Киргизская народная героическая поэма «Манас», 52-б.).

П.Н.Берков өзүнүн «Алтай» эпосу жана «Манас» деген макаласында Алтай эпосу «Манастын» кандайдыр бир чачыранды бөлүгү болгон деп көрсөтүп келип, Алтай эпосу «Алып-Манашта» Күндүн аяз жана кыш менен болгон күрөшү жөнүндөгү эң байыркы түшүнүктөр чагылдырылган деп белгилейт: эпосто экенин эске алып, бул байыркы кыргыздарда, албетте, кудум солярдык (күнгө байланыштуу) миф сыяктуу пайда болгон кыргыздардын уламыштары менен болчу байланыштарын көрсөтөт деп эсептейт. «Манас» эпосу, тагыраак айтканда, анын башкы каарманынын образы өзүнүн эң алгачкы түрүндө кыргыздардын ата-бабаларынын диний-мифологиялык, идеологиялык түшүнүктөрү менен байланыштуу экендигине шек жок.

Массагеттер Күнгө атап курмандыкка жылкы чаларын Геродот айтат. Сактар табияттын негизги күчтөрүнө сыйынышкан. Алар башкы кудай деп Күндү эсептешкен. Казакстандын аймагында Ысыктан табылган алтын каңылтыр, Каргалыдан табылган аялдын таажылуу кийими ж.б. буюмдарындагы көп сандаган аттардын, ошонун ичинде канаттуу аттардын сүрөттөрү күн менен аттын ортосунда семантикалык жана иконографиялык байланыш бар экендигин көрсөтөт. Жети-Суу менен Тянь-Шанды жердеген сактарда ат кудайга табынуунун башкы зооморфтук белгиси катары көрүнөт. Сактардын байыркы коргондорунун түбүн курчап турган таштан жасалган айланаларды – кромлехтерди Күнгө табынуунун көрүнүшү катары кароого болот. Сактардын металлдан жасалган жасалгалары менен куралдарында көп сандаган солярдык белгилер жолугат. Сак доорунда аскаларга тартылган сүрөттөрдө (аларда күн-теке, күн-бугу, күн-адам катары белгилер түрүндө көрсөтүлөт) солярдык маанидеги көп маалыматтар бар (История Киргизской ССР в пяти томах. Т.1, – Ф.: Кыргызстан, 1984, 209-б.). «Атка сыйынуу Кыргызстандын түштүгүндөгү Даман жылкыларынын аскага тартылган сүрөттөрүндө көрүнөт. Ага дыйканчылык менен күн кечиргендер эле эмес, көчмөндөр да табынган.

Күн менен атка сыйынуу отко сыйынуу менен тыгыз байланыштуу болгон» (209-б.).

Б.з.ч. IV кылымда түрк тилинде сүйлөгөн элдердин ата-бабалары тутунган эң байыркы дин – Теңирге сыйынуу пайда болгон. Бул динден кийин семеттик жана индоевропалык диндер жаралган. Ал байыркы Египеттеги сыйынууларга да таасирин тийгизген. Эң башкы кудай катары бул дин Теңирди – асманды же болбосо Көк Теңирди көк асманды эсептеген. «Көк» деген сөз мында аныктооч катары эмес, синоним катары кызмат аткарып жатат. Ч.Ч. Валиханов кыргыздарда «кукэ-тянгри» деген сөз кудайга кайрылуу, үн берүү же буйрук түрүндө али да өмүр сүрүп келе жаткандыгын белгилеп кеткен. Кыргыздын абышка-кемпирлери жакынкы күнгө чейин эле ак батасын берип коюу же кыйын-кезең учурда жардамын берип коюу, кедерги болгон нерсени жок кылып, душмандарын жазалап коюу өтүнүчү менен Көк (ө) Теңирге кайрылышкан. Асмандагы башка телолор – ай, жылдыздар, ошондой эле табиятта жүрүүчү кубулуштар да – күндүн күркүрөгү, чагылган кыргызда сыйынуунун объектилери болгон.

Изилдөөчүлөр сактардын диндик ишенимдеринде коңшулаш көчмөн жана иран тилинде сүйлөгөн отурукташкан уруулар менен, ошондой эле скифтер жана савроматтар менен көп жалпылыктары болгондугун белгилөө менен, скифтерден айырмаланып, сактардын кудайлары антропоморфтук түрдө эмес, ар түрдүү образдар менен тыгыз байланышта болгонун белгилешет. Деген менен бара-бара абал өзгөрөт. Кара-Булак маданияты деп аталган мезгилде антропоморфтук Күн кудайы менен Ай кудайдын белгиси болгон сүрөттөрдүн пайда болушу мүнөз-

дүү. Демек, байыркы көчмөндөрдүн сыйынуу иконографиясында бара-бара өзгөрүүлөр болгону байкалат.

Мындай өзгөрүүлөр жалаң эле иконографияда эмес, уламыштарда да пайда болуп, Күн менен Айдын антропоморфтук образдары түзүлгөн деп болжолдоого негиз бар. Бул процесс канчалык алыска кеткендигин, кудайлардын образдары канчалык даражада адам келбетине келгендигин аныктап айтуу мүмкүн эмес. Ошол уламыштар, алар түзгөн образдар эпостун курамына кириши толук түшүнүктүү нерсе. Мезгилдин өтүшү менен түрдүү факторлордун таасири астында алар өзгөрүүлөргө учурап, мурдагы мотивдер менен образдар кайрадан иштелип чыгып же биротоло сүрүлүп калып, жаңылары кирип турган.

X кылымдан тартып Караханийлер империясынын официалдуу дини болуп калган ислам антропоморфизмге болгон ар кандай жышааналарды аёосуз тыйып жана жазалап турган. Ислам дининин тарыхында бул оюбузду далилдей турган толгонтокой фактыларды жолуктурабыз. В.В. Бартольд куранды түшүндүрүү маселеси менен ислам дининдеги ар кандай агымдар менен ич ара күрөштөрүнүн маселеси жөнүндө кеп кылып келип, төмөнкүлөрдү жазат: «Курандагы Алланын өнү-түсү, колу ж. б. жөнүндө айтылган айрым жерлерди түздөн-түз түшүнүү кудайды адамдын образында элестетүүгө, исламдын окуусуна каршы келген антропоморфизмге алып келди, бул үчүн ханбалиттер менен захириттердин көбүн динсиздер деп айыпташты; ар кандай жаңылыкты келишпес түрдө жек көргөндүктөрү аларды исламдын алгачкы кезинде пайда болгон партиялардын бири харидисттер менен жакындаштырган» (Соч., т. 2, – М.: Изд-во Вост. лит., 1963, с. 232.). «Нишапурдун билимпоз казысы Абу-л-Ала Саид ибн Мухаммед... керрабийлерди атропоморфизм үчүн күнөөлөдү. Абу бекр казыдан өч алыш үчүн бир аз убакыт өткөрүп туруп, аны мутазилит деп айыптады».

Мына ошентип, кыргыз эпосунда жеке жана өзүнчө жалгыз турган кудайлардын образы жок. Бирок, бул башка бир нерсе менен толукталган: Кыргыз эпосунун каармандары жөнүндө «Алар кудай сөөлөттүү» деп айта алабыз. Буга таң калбай койсо да болот: мурдагы кудайлар адам кебетесин кийип, эпостун каармандары болуп калышкан. Анан ал бете, табият менен адамды бирдей деп түшүнүүдөн келип чыккан алгачкы мифологиялык окшоштуруулар, ынандыруулар рационализацияланып, б.а. функциясын өзгөртүп, поэтикалык каражатка айланган.

Мына каармандардын эң эле жалпылаштырылган мүнөздөмөсү:

Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй.

Алды калың кара жер,
Манаска жерлигинен түткөндөй,
Ай алдында дайранын,
Толкунунан бүткөндөй.
Абадагы булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы ай, күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй.

Көрүнүп тургандай, каарман бул жерде табияттын көрүнүштөрү жана предметтери менен салыштырылып берилет. Ар бир метафора же метаномия өзүнүн жаралыш табияты боюнча «Кичинекей миф» болуп эсептелери да белгилүү (Дж. Вико. Основание новой науки об общей природе наций. – М., 1940, 149-б.). Көрсө, Манас «Айың менен күндүдүн бир өзүнөн бүткөн» экен, мына ошентип, Манас – же күн менен айдын өзү, же алардан бүткөн – алардын уулу. Бул болсо, П.Н.Берковдун алтай эпосу байыркы кыргыздардын солярдык мифи менен байланыштуу деген божомолдоосун чындыкка жакындаштырат. Жогоруда айтып өткөндөй «Алп-Манаш» «Манастын», б.а., «Алп-Манастын» бир бөлүкчөсү болгон соң, албетте, «Манас» да мүмкүн дагы көбүрөөк деңгээлде, бул уламыш менен байланыштуу. Алтай эпосунун карманы Алп-Манаш – «Жашоонун жаратуучусу», б.а., күн экенин эстеп көрөлүчү. Бул жомоктун соңунда, баатыр каардуу Акканды женип, чыккынчы Ак Көбөндү талкалап, эл алдына келген чакта баарынан мыкты берилет:

Ушул кезде Алп-Манаштын
Туугандары үчүн
Асмандан да бир ай чыгып,
Дагы бир күн жаркырап тийди.
Баатыр Алп-Манаш
Оң чөнтөккө кол салып,
Дайра менен токойго,
Коё берди элдерди.

Сол чөнтөккө кол салып,
Жайкалган жашыл тулаңга,
Коё берди малдарды. (Улагашев Н. Алтай-бучай, Ойротский народный эпос. – Новосибирск, 1941, 105-б.).

Каармандын күн менен байланышы жөнүндөгү мотив дүйнөлүк эпосто кеңири тараган.

Күн-Сурья Кунтибходжа деген падышанын кызы Күнти менен кошулгандыгы «Махабхаратада» сүрөттөлөт:

Жолду жарык кылчу жаркыраган кудай,
Йогдун жардамы менен денесине кирди.
Жалындаган Күн менен Күнти кошулду...

Бул никеден Карно туулат. Ал Аржунанын колунан өлгөндө денесинен нур чыгып, ал атасы Күнгө барып кошулат:

Карнонун денеси жарык чачты,
Күндөн туулган, күнгө кайтты.
Денесинен чыккан нур күнгө жетти.
Чаңда жаткан денеси күндөй күйдү.
Көктөгү Күн кайгырып күүгүм тартты.

Америкалык инделердин уламышына кайрылып көрөлү. Алардын түпкү мекени Азия болгондугу,

мындан 25–30 миң жыл мурда Борбордук Азиядан жаңы дүйнөгө кеткендиктери белгилүү. «Латын Америкасы адабиятынын тарыхынын» авторлору көрсөткөндөй, аларда чыныгы уламыштык тутумдар түзүлгөн. Ошону менен бирге эски дүйнөнүн тарыхый-социалдык жактан бирдей деңгээлде турган маданияттары менен үчилтик окшоштуктары да бар: бул калктын коомдук жана рухий жактан өнүгүшүнүн жалпы мыйзам ченеминен менен шартталган.

Инделерде аялдын өсүшүнүн үч мезгилин табияттын үч маалына: жазгы гүл ачкан, жайкы жемиш берген жана күзгү-кышкы мезгилине теңеген уламыш бар. Мына ушул көз караш айдан-ачык көрсөтүлгөн бирден-бир үч тулкулуу аялды көрсөткөн – статуетка сакталып калган. Терреродон табылган печать деп аталган нерседе ал аялдын толготуп жатканы көрсөтүлгөн, курсагында бала эмес – күн. Б. а. жердин аял-кудайы Коатлинуэ жана күн менен согуштун кудайы Унципопочатли жөнүндөгү ацтектердин келечектеги уламышынын элементтери көрсөтүлгөн (История литературы Латинской Америки. – М.: Наука, 1985, 28-б.). Язычник-массажеттердин күндүн улуу кудайы Митрага, Атар-күлдүрөккө, Ахурамаздага табынгандыгы көркөм адабиятта сүрөттөлөт (Явдат Ильясов, Пятнистая смерть, повесть, Нукус, «Кара-Калпакия», 1965; Согдиана, Нукус, «Кара-Калпакия», 1974). Алар «Түбөлүк күн, касиеттүү жерге» сыйынышкан.

Кыргыз эпосунун башкы каарманына карата «Канкор» деген эпитет колдонулат. бул каармандардын табиятын түшүнүүдө ачкыч образ десек жаңылышпайбыз. Ал эми иш жүзүндө бул образ али өзүнүн туура түшүнүгүн ала элек.

Г.Санжеев ушул эпитет жөнүндө атайын макала жазган. Ал мындай дейт: «Эл өзүнүн жүрөгүндө ардактап сактап келген сүйүктүү каармандарын кыргыз эпосунун айтуучулары ушундай «оң» эпитет менен атагандыктары таң каларлык жана күтүүсүз иш болуп эсептелет. Анан калса кандайдыр бир элдин рапсоддору өздөрүнүн каармандарын буга окшогон эпитет менен сыйлашкан эместир. Ошого карабай кыргыздардын баатырларынын, ошонун ичинде Манастын, «Туруктуу жана оң» эпитеттеринин бири болуп саналат (Тюркологические исследования. – Ф.: Илим, 1970, 21-б.). Бул жерде тактап ала турган бир нерсе бар. «Канкор» жалпы кыргыз баатырларынын туруктуу жана оң эпитети болуп саналат деген изилдөөлөр боёкту коюулатып жатышат. Ырасында бул эпитет жалгыз эле Манаска колдонулбаса да, көбүнчө ошого карата колдонулат, бул кандайдыр бир даражада кошумча аты болуп эсептелет. Ушул эле эпитетти азыраак даражада Семетейге да колдонушат. Бул жерде Семетей Манастын уулу жана мурасчысы болгондугу роль ойнойт, кандайдыр бир даражада улуу каарманга колдонулган көркөм каражаттар кичүү каарманга да таандык болот. Ал эми «Манас» үчилтигинен башка эпостордун каармандарына карата бул эпитет колдонулбайт десе да болот. Канткен күндө да туруктуу жана оң эпитет деп айтууга болбойт. Жок

эле дегенде кыргыз жана индии эпосторунун карым-катыштары ар тараптан изилдөөдөн өткөнчө күтүп турар элем».

Абадагы булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.

Грек уламыштарында ыймансыз падыша Иксион булутту Гера деген кудай аял деп кабыл алып, аны менен нике курат да, экөөнүн ортосунан кентаврлар – жарымы киши, жарымы жылкы төрөлөт. Кыргыз уламыштары болсо, булуттун кереметтүү салкынын кудай деп ырга кошкон.

Асман жана жер, күн жана ай сыяктуу бийик материалдар менен бир катарда кылыч, ок, милте ж.б. сыяктуу мааниси анча чоң сыяктанбаган жана кадыресе эле предметтер тургандыгы бизди кысынтпаш керек. Ошол баатырдык заманда жоокер үчүн анын курал-жарагы көк менен жер, асмандагы телолорго салыштырганда кээде маанилүү кудайлар жана фетиштер болуп эсептелген. Бул сыяктуу көрүнүш кыргыздарда эле болгон эмес. Байыркы Грецияда Зевстин таягы менен Гераклдин жаасын фетиш катары урматташкан. Ахиллдин найзасы адамды дарылоочу күчкө ээ деп эсептешкен. Эсхилден алынган төмөнкү саптар согуштук курал-жарактарга сыйынышып, аларды эң башкы кудай Зевске караганда да көбүрөөк сыйлашкандыгынын күбөсү боло алат:

Каршы чыгып болсо дагы Зевске,
Кыйратууга борбор шаарын Кадмынын,
Кудайдын кымбат, каректен жылуу санаган,
Ант берди кармап найзасын.

(Лосев А.Ф. Античная мифология. – М.: Гос. уч. пед. Изд-во Минпроса РСФСР, 1957, с. 51.). Индиялык эпосто Аржуна менен Карно кудайлардан алган куралдары менен согушушат: Аржуна жаасын Индранын өз колунан алса, а Карно Раманын жаасын алган. Аржуна Карнону «Күчтүү духка сыйынгандай табынышкан» жебе менен атат. Баатырлардын куралдары эпосто эң көтөрүңкү үн менен бийик сөздөр менен ырга кошулат. Мисалы, Аржунанын жебеси Индранын таягына, күндүн нуруна окшоштурулат:

Баары ашкан Индранын таягындай жаркырайт,
Батпас күндүн шооласындай куйкалайт.

(«Махабхарата», «Рамаяна». – М.: Худ. лит., 1974, с. 232.). Карнонун сөйкөсү менен калканын алып, алардын ордуна ага өзүнүн найзасын берип жатып, Индра найзасынын сыйкырдуу касиети жөнүндө минтип эскертип айтат:

Аёосуз жоосун жок кылган (бул) найза,
Кайрылып, өз колуна келет кайра...

Эсинде болсун, согуштардын оорунун оорунда гана,
Касиеттүү бул найзаны колдонгун жоого.

Эгер жеңил урушта ыргытсаң аны,

Кайрылып келип өзүңдү набыт кылат.

Удулуна карай айта кетчү бир нерсе – ушул эле сыяктуу көрүнүш «Манаста» да бар. Баатырдын апасы Чыйырды тээ уулун төрөгөн мезгилде эле дуба окуп туруп, жакшылык үчүн анын жакасына ок тигип коёт. Уулун тагдырдын татаал, кыйын жолу

күтүп турганын ал алдын ала билген. Окту тигип жатып, Чыйырды мындай тилекти айтат:

Кайкайып турган кайран бел,
Бүктөлгөндө атсын деп,
Аманат жандан түнүлүп,
Жадаганда атсын деп,
Кажылдаган калың жоо,
Камаганда атсын деп.

(«Манас» курама вариант. 2-китеп, – Ф.; Кыргызмамбас, 1958, 273-б.). Кийин Каныкей аны Манастын ак олпогунун жакасына тигип коёт. Көрүнүп тургандай, Манас да, Карно да согуштун жүрүшүн өзгөртүүгө, өздөрүнүн эң башкы душмандарын өлтүрүүгө жарамдуу болгон жашыруун куралга ээ. Бирок, Манас да, Карно да мындай мүмкүнчүлүктөн пайдалана алышпайт. Карно Аржунанын жебесинен өлсө, Манас баягы ыйык ок менен душмандын сегиз аярын өлтүрүп, өзү Коңурбайдын колунан жарадар болуп, көз жумат.

Манастын согуштук эң башкы куралы – Ак келте – эски типтеги атыла турган милтелүү мылтык. Атыла турган курал Орто Азияда XIV кылымдын экинчи жарымында пайда болгондугу, Орто Азия элдеринин эпосуна ал курал XIV–XVII кылымдарда киргендиги адистер тарабынан далилденген.

Мына ошентип, Манас XIV–XVII кылымдардагы атыла турган куралга ээ да, ошол мылтыкты колдонуп согушат. Бул талашсыз нерсеби? Манастын өзү менен Жолойдун образын эпостун эң байыркы катмарына тиешелүү кылуу менен В.В.Радлов аларды кыргыздардын тарыхый эскерүүлөрүнөн да бир топ байыркы уламыштык фигуралар деп эсептегиненен баштасак, В.Жирмунский эпостун жомоктук-уламыштык катмарына баарынан мурда Манастын өзүнүн образы тиешелүү деп эсептелген. П.Берков манастын образы солярдык уламыш менен байланыштуу деген божомолдоону айткан. Демек, тээ байыркы уламыштык баатыр кече жакынкы доордогу куралга эгедер. Бул экөөнүн бирөө болуш керек: же XV–XVI кылымга чейин Манастын атыла турган эч кандай куралы болгон эмес, же анын кандайдыр бир башка куралы болгон. Менин оюмча, мунун экинчиси чындыкка жакыныраак.

Инди уламышынын карманы Индра-күлдүрөк күндүн күркүрөгүнөн пайда болчу «Күлдүрөк жебеге» ээ. Ал эми грек уламышынын карманы Зевс-күлдүрөктүн перуну бар экендиги белгилүү. Кыргыз уламышынын – кийин эпосунун карманы да ушул сыяктуу куралга ээ болушу, ал курал, арийне, күндүн күркүрөгү жана чагылган менен байланыштуу болушу толук ыктымал. Ч.Валиханов кыргыздардын түшүнүгү боюнча, асманда эки периште – Маккай жана Маккул жашарын белгилеп кеткен. Ал периштелер булуттарды сугарганы айдап барышып, кайра айдап келүүгө узун кайыш камчыларды колдонушат. Күндүн күлдүрөгү болсо ошол кайыш камчылар менен булуттарды ургандан жана Маккай менен Маккулдун кыйкырыгынан пайда болот. Кээде алардын камчыларынын учу үзүлүп кетет да, чагылган болуп учат (Валиханов Ч. Собр. соч. в 5 т-х, с. 480.).

Мүмкүн качандыр бир кезде Манастын куралы чагылган болуп атылган «Күн күрүлдөгүнүн камчысы» болушу да мүмкүн. Ал «Күрүлдөк камчы» кийин атыла турган «Күрүлдөк мылтыкка» айланып кеткен.

Узакка созулган өнүгүүдөн улам эпостун тээ алгачкы мотивдери далай чүмбөттүн алдында калгандыгын түшүнүү анчалык деле кыйынга турчу иш эмес. Мисал иретинде ушундай абалга туш болгон мотивдердин бири – каармандын өлбөстүк мотивин алып көрөлү. Алгачкы адамдар баатырдын жаны, анын денесинен сырткары башка нерседе болот, ушундан улам аны өлтүрүүгө мүмкүн эмес деп эсептешкен. Мисалы, жогоруда сөзгө алынып өткөн Алтай элинин эпосу «Алп-Манаштын» карманы мындайча мүнөздөлөт:

Кызарып чыгар каны жок,
Өлө турган жаны жок.

(Улагашев Н. Алтай-Бучай, Ойротский народный эпос. Под редакцией Д.Кантелева. – Новосибирск, 1941, с. 80.). Эпикалык аң-сезимдин бир топ кийинки баскычында каармандын мындай өлбөстүгү жоого кийчү ок өтпөс кийим менен алмаштырылып түшүндүрүлө баштады. А кийин, исламдын окуусунун таралышы менен каармандын өлбөстүгү мусулман ыйыктарынын касиети каарманды сактап турат деген идея менен байланыштырылган.

Манастын куралы Ак келте жөнүндөгү маселе да ушундай же ушуга окшош деп айтууга негиз бар. Анан калса «Камчы» же «Күрүлдөк жебеден» «Күрүлдөк куралга» чейинки аралык анча деле алыс эмес экендигин эске алсак, бул чынында эле ошондой. Аткаган кезде Ак келте кулак тундуруп чаңырат. Өзүбүз күбө болуп тургандай, камчыны же күрүлдөк жебени Ак келте менен алмаштырып койгондой добуш чыгаруу жагынан аларда эч кандай деле өзгөрүү болгон жок. Бирок, бул али башкы нерсе эмес. Өзүнүн техникалык мүнөздөмөсү жана ишке киргизилүү касиети боюнча Ак келте Орто Азия эпосторуна XIV–XVII кылымдарда кирген атыла турган милтелүү мылтык болсо да, өзүнүн түпкү мааниси боюнча ал ошол эле камчы же күрүлдөк жебе боюнча калат. Жомокчу дамамат төмөндөкүдөй белгилеп олтурат:

Алысту, жуукту ылгабас.

Качандыр бир кезде бул саптар автологиялык, тикеден тике мааниге ээ болушкан. Чынында, эле чагылган үчүн аралыктын айырмасы жок болгон. Ок менен коргошун иштелип чыкса да, карман мурдагыдай эле өлбөс касиетке ээ. Манас жана анын душмандары милтелүү мылтыктар, жада калса замбиректер менен жабдылса да, баатырлар жаа, найза, чокмор менен согушууларын уланта беришет. Манастын эң баатыр, эң күчтүү чоролору Шыпшайдардын жебесинен, а Манас өзү Коңурбайдын найзасынан өлүшкөндүгүн эстеп көрөлүчү. Бул сыяктуу милтелүү мылтыктар, пистондуу куралдар, замбиректер, телефондор (эпостун варианттарынын биринде Манас телефонду да колдонот) – баары сырткы атрибуттар, алар башкы маселенин маанисин өзгөртө алышпайт.

Эпосто күнү бүгүнгө чейин жакшылап түшүндүрмөсүн ала элек бир мотив бар. Али төрөлө элек Манастын ата-энеси кереметтүү түш көрөрдүн алдында Жакып али жарык дүйнөгө келелек, али белгисиз уулунун өзүнө карата айтылган үнүн угат. Үн болсо ага «ата» деп кайрылып, ага карата өзүнүн боор ооруган сезимин билдирет. Ушул эле учурда Жакыптын бошонуп кеткен атынын артынан кууп жүргөн коңшунун уулу Миңбайга айлынын четинен кырк бала жолугуп, алар Жакыптын балдары экендигин айтышат. Анан жылкыга жолборс тийген кезде ошол балдардын ичинен бирөө аны союл менен өлтүрө чабат. Анан ал мындай дейт:

«Байкуш атам бай Жакып,
Бала үчүн болор кар.

Мен барганча бай Жакып,

Балага болор зар» – деди. («Манас». Сагымбай Орозбак уулунун айтуусу боюнча, – Ф.: Кыргызстан, 1978, 40-б.)

Сөздү «кырк» деген сандан баштайлы. Бул эпикалык цифра экени баарыбызга маалым. Бирок, бул цифра адам кебетесин кийип, эл арасында жүрө бере турган, ислам динине ишенгендер тарабынан алардын колдоочусу катары кабыл алынып, мусулман элдеринин уламышы менен фольклорунда бул ааламдагы бүт жашоонун жана адам өмүрүнүн сырдуу башкаруучулары, ыйык катары айтылчу «Кырк чилтен» менен да байланыштуу болушу мүмкүн. Бирок, эпосто алар чилтендер эмес. Жакып байдын «Кырк баласы» деп айтылгандыктан, ыйыктар жөнүндөгү диний-мусулмандык мотивге караганда баласыз ата жөнүндөгү баатырдык-эпикалык мотив тээ байыркы мезгилде жаралган деп айтышка толук негиз бар.

Бул жерде кыйынчылыктын баары кантип Жакып өзү билбей туруп эле кырк балалуу да, ошол эле учурда бир да баласы жок экендигинин себебин түшүндүрүүдө турат. Дүйнө элдеринин уламыштык жана эпикалык чыгармачылыгында мындай табышмактуу окуялар көп эле жолугат. Баарына белгилүү болгондой мындай далил бар. Гомердин «Одиссеясында» Гераклдин көлөкөсү Аиде б.а. өлгөндөрдүн мекенинде болсо, ошол эле учурда ал өзү Олимпте кудайлардын арасында жүрөт. Антика уламышы боюнча адистердин белгилөөсүнө караганда, уламыштык өнүгүштүн эки башка баскычынын бул сыяктуу кызыктай эриш-аркак келиши илимде бир нече ирет талкууга алынып, бир топ таң калууларды пайда кылган.

«Менин оюмча», – деп жазат профессор А.Ф.Лосев – «Бул жерде «Одиссеянын» автору тарабынан айырмасы асман менен жердей болгон башка түшүнүктү бириктирүүгө, аң-сезимдүү түрдө аракет жасалган деп божомолдогондор чындыкка жакыныраак турушат» (Лосев А.Ф. Античная мифология. – М.: Гос. уч. пед. изд-во Минпроса РСФСР, 1957, с. 25.).

Инди эпосунда кудай менен адамдардын кайрадан төрөлүш мотиви бар. Индрага ак дилинен сыйынып, көп курмандык чалганы үчүн Махабхша

падыша асманга алынып, өлбөстөрдүн катарына кошулган. Бирок, бир айыбы үчүн Брахма аны минтип каргайт:

Өлчү адамдар арасында төрөлгөн сен,
Кайрылып кайра аларга баргын.
Өлө турган адамсың сен,
Кайрадан өлүш үчүн төрөлөсүң.

(«Махабхарата», «Рамаяна», – М.: Художественная литература, 1974, 26-б.). Андан кийин ал Шантана деген ат менен Пратиштин уулу катары башкача өң-келбетке ээ болуп кайрадан төрөлөт. Кудай аял Ганга менен Шантананын ортосунан сегиз кудай-васу экинчи өмүргө ээ болот.

Бул сыяктуу мотивдер грек уламышында да жолугат. Уламыштын биринде Титий – «Кереметтүү Эларанын уулу өлүп, Гея аны кайрадан төрөгөн».

Биз кыргыз эпосунда да ушул сыяктуу кайрадан төрөлүү мотивине кабылып отурушубуз толук ыктымал. Ырас, бул жерде айта кетчү эки нерсе бар. Биринчиден, Жакыпка жолукканга чейин эле анын эки же үч эмес, кырк баласы ойноп жүрөт. Бирок, бул балдардын башчысынын айткан сөзүн эстеп көрөлүчү: «Мен барганча бай Жакып, балага болор зар деди». Демек, жалгыз ошол бала гана Жакыптын уулу да, кийин ошол бала атасы Жакыптын үйүндө төрөлүш керек. Башка балдар жөнүндө төмөндөгүчө божомолдосок болот: алар келечектеги баатырдын келечектеги чоролору. Экинчиден, бир мерте төрөлгөн (ырас, канча жана ким тарабынан экени белгисиз) жана жашап жүргөн Жакыптын уулунун дагы бир ирет төрөлүшү жөнүндө эпосто айтылбайт. Эгер кайра төрөлүү жөнүндөгү божомолду эске алчу болсок, анда бул кандайдыр бир себептер менен аягына чейин жеткирилбегендигин, кырк бала темасынын көркөм функциясы жетишерлик так эмес экендигин белгилеп кетишибиз керек.

Кайра төрөлүү мотивинин Инди эпосундагыдай көрүнүшүн түрк элдеринин чыгармачылыгынан жолуктура албайбыз. Бирок, өлгөн адамдын тирилип кетиши жөнүндөгү ишеним эл арасында жашап келген. Теңирге сыйынгандын көз карашы боюнча, өлүм бар болгону уйку, белгилүү бир мезгил өткөн соң маркум ойгонот деп түшүндүрүлгөн.

Сибирь элдеринде болсо бүркүт күндүн башкаруучусу жана табияттын жаратуучусу болуп эсептелген. Кыргыздын уламыштык – баатырдык

эпосу «Эр Төштүктөгү» Алп кара куш да ушуга жакын эле милдетти аткарат. Алп кара куштун балдарын сактап калыш үчүн Төштүк ажыдаарды өлтүрсө, Алп кара куш Төштүктү жутуп туруп, кайра кусуп коет. Алп кара куштун ичинен Төштүк дагы да күчтүү, мурдагыдан да айбатуу болуп чыгат. А кийин Чоюн кулак алптын колунан Төштүк өлүп калганда, Алп кара куш баягыдай жол менен аны кайра тирилтет. Балким, ушунун баары өлүп кайра берчү кудай жөнүндөгү байыркы диний-уламыштык мотивдин жаңырыктары болуп жүрбөсүн?

Ушул жерде жок эле дегенде кыскача болсо да кыргыз-инди-грек эпосторунун карым-катнашы жөнүндөгү маселеге токтолуп кетүү керек. Буларда көптөгөн окшош мотивдер бар. Алардын айрымдарын мен жогоруда белгилеп кеттим. Буга окшогон учурлардын дагы көбүн келтирсек болот.

Грек уламышы боюнча, башкы кудай Зевске каршы жети кудай согушка чыгат. Кыргыз эпосунда башкы каарманга каршы жети (кээде алтоо деп айтылат) хан жанжал чыгарат. Инди жана грек уламыштарында жерде жашаган кадимки эле кыргызга же жердеги кудай кыздарга үйлөнгөн кезде, алардын колуктулары кандайдыр бир кереметтүү күчтөн улам кыз боюнча калышат. Инди эпосу муну йогдун күчүнөн улам деп түшүндүрсө, грек эпосу муну Зевстин байбичеси Геранын сыйкырдуу бир булакка кириниши менен түшүндүрөт. Эч бир себебин түшүндүрбөстөн туруп, дайыма болбосо да айрым аудиториянын алдында «Манас» айтканда С. Кара-лаев Манас менен өткөргөн ар бир түндөн кийин Каныкей кайрадан кызга айланып калат деп айтчу.

Адабияттар:

1. Кыргызстан маданияты. 22.01.1987, № 4, 4-6.
2. Введение в изучение эпоса «Манас». Китепте: «Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Изд-во АН СССР, 1961.– С. 166.
3. История Киргизской ССР в пяти томах. Т. 1, – Ф.: Кыргызстан, 1984.– С. 209.
4. Соч., т. 2, – М.: Изд-во Вост. лит., 1963.– С. 232.
5. Вико Дж. Основание новой науки об общей природе наций. – М., 1940.– С.149.
6. Улашев Н. Алтай-бучай, Ойротский народный эпос. – Новосибирск.

Рецензент: доктор философских наук Утүров К.